

שתה דבר במהלך היממה בה יצא לשוטט [בחוֹדש אלול שהוא אחד מחודשי הקיץ החמים], התקשה לקום בבוקר, לא הלך לעבודה, חש רצון למות וכו'. עובדות אלה מצביעות על היותו כדבריו 'במצב קשה' כפי שהעיד הוא על עצמו במכתבו לדגניה כשבע שנים אחר כך.<sup>214</sup>

יותר מכל מלמדים מכתבי ילדיו אליו (מכתביו אליהם לא שרדו, להוציא מספר מכתבים ליעל) על הסתגרותו הפנימית בעשור האחרון (אך הפורה ביותר מבחינה אינטלקטואלית) של חייו. לאורך כל ההתכתבויות מתלוננים ילדיו תמידית על כך שהוא ממעט לכתוב להם ומציינים לעתים מזומנות עד כמה הם מתגעגעים אליו (הם גם מתנצלים על כך שאינם כותבים תכופות). בעניין זה חד־משמעיים מאוד הם בעיקר מכתביו של הבן, יחיאל מיכל. כך כתב מיכל באלול תרע"ב ממקום לימודיו בגרודנה בירת פודוליה:

[...] אבא! האמת היא שאני לא הספקתי לאמר אף חלק מכל מה שהיה בידי לאמר לך לו הקדשתי למכתבי שעה של שקט ומנוחה, אך בכל זאת הלא אני מגלה תמיד לפניך את אשר אתי ובקרבי, ואתה מתכסה ממני לגמרי. מדוע אתה אומר לשכן בערפל? אם כה אתה כותב לי שפקעת חוטים מסובכה הם הגיונותיך ואין בידך להתירם ואם כה אתה כותב לי שהסביבה מדהימה אותך ומבלבלת רעיונותיך או נדודיך הם המעכבים. אפס כי הלא ידוע לך כי כאשר יהיה ברצונך לשתף אותי אליך לאצל לי לפחות קימעה קימעה מכל מה שמניע את מיתרי לבך ונחרת במוחך, אם תרצה להתרכז רק לשעה אחת פעם בששה שבועות אז תמצא מה לכתוב לי ובדיעבד נשבע שנינו רצון. האם באמת אתה צריך להתחיל מבראשית? האמן לי שבין באפן שתעמד במומנט של כתיבתך בקוהלת ובין באפן שתעמד בשיר השירים – במוכן ידוע אני אבין לרחך. כתב אבא! [...] רק ההתחלה תקשה עליך. רק ההחלטה לשבת אל השולחן מצוין בקסת הסופרים ולהעביר אל בנך היושב במרחקים ומצפה למכתבך, ובחזרה.<sup>215</sup>

ברשימתו הביוגרפית על גורדון תיאר אהרונוביץ את יחיאל מיכל כחוזר בתשובה שנסע ללמוד בישיבה למורת רוחו של אביו וציין כי הבן והאב 'היו נפרדים בדעות' הגם ש'היו ביניהם יחסים משפחתיים די לבבים'.<sup>216</sup> מכתביו של יחיאל מיכל עם אביו דווקא מעידים על קרבה רעיונית ורגשית גדולה לאב והזדהות

<sup>214</sup> א"ד גורדון לדגניה (צפת, ט' אלול תרפ"א), כתבי א. ד. גורדון, כרך ה' עמ' 135-136.

<sup>215</sup> י"מ גורדון לא"ד גורדון (יום ה' ששה עשר באלול והמשכו ב"ט אלול אתתמ"ג [תרע"ב-29.8 ו-1.9.1912]) ארכיון בית גורדון, פינת גורדון.

<sup>216</sup> י" אהרונוביץ, 'רשימות', לעיל הערה 85, עמ' XVIII.

עמו. מן המכתבים עולה כי יחיאל מיכל אמנם התפלל בכל יום, אך כפי שניכר בתיאורו של ברנר בסיפור 'מכאן ומכאן' ובתיאורי זכרונות אחרים מאותה תקופה, כך נהג גם אביו (אם כי בהדרגה פחתה התמדתו של אד"ג בכך). יחד עם זאת, ההתכתבות כולה עומדת בסימן הדמיון בין עולמו הרוחני של מיכל וזה של אביו. שיטת תארוך המכתבים, המופיעה בראש מכתביו של יחיאל מיכל, מונה את מספר השנים מן היציאה לגלות עם חורבן הבית ומציינת את הזדהותו עם התנועה הציונית ועם דרכו של אליעזר בן יהודה בציון התאריך.<sup>217</sup>

מן המכתבים גם עולה כי בשנים 1912-1913 למד מיכל במוסד אקדמי להכשרת מורים ליהדות בחדרים מתוקנים בגרודנה, עיר הבירה של פלך פודליה, ולא בישיבה. את הכשרתו המעשית כמורה עשה בחדר מתוקן שבו למדו עברית ורוסית. באחד המכתבים התלונן יחיאל מיכל כי התלמידים ידעו לצייר, לשיר ולשחק, אך 'קלושות מאד ידיעותיהם בתורה או בדברי ימי עמנו', ואין מערכת חינוכית שבה יוכלו להמשיך את תכנית הלימודים בגיל מבוגר יותר.<sup>218</sup> במכתב מחודש אלול אתתמ"ג (תרע"ב) סיפר לאביו על הקורסים שבהם למד ועל תכנית הלימודים לקבלת תעודת הוראה מטעם הממשלה.<sup>219</sup> שנה מאוחר יותר הדגיש כי 'העיר גרודנה עזובה דוקא עד מאד במובן הלאומי העברי'... אין מוכרים בה עתונים עבריים דוגמת 'הצפירה' ו'הזמן'."

יש כאן סניף לחברת "חובבי שפת עבר" אבל מספר מבקריו וכל שכן חבריו קטן הוא מאד. בשעה שמדבר נואם טוב שמתענינים בנאומו, נמלא חדר הקריאה חדר האסיפה של הסניף, אבל החדר במלואו אינו מכיל יותר ממאה איש.<sup>220</sup>

את המכתב סיים במשפט 'בנך המתגעגע לראותך ונכון לע"ע [=לעת עתה] להסתפק במכתבך – מיכל'.<sup>221</sup> בשנים אלו יצאו לאור מאמריו הראשונים של גורדון בהפועל הצעיר ובנו היה חתום על העתון, שגליונותיו הגיעו אליו באחור מה. הוא קרא בעיון את מאמרי אביו ואף העיר הערות עניניות עליהם:<sup>222</sup>

<sup>217</sup> ראו הערתו של מ' צור (עורך), את אינך בודדה במרום, לעיל הערה 43, עמ' 48.  
<sup>218</sup> י"מ גורדון לא"ד גורדון (אור ליום ה' י"ח כסלו אתתמ"ד [= תרע"ד-17.12.1913] עמ' ר'. ארכיון בית גורדון: פינת גורדון.  
<sup>219</sup> שם.  
<sup>220</sup> שם, עמ' ר'.  
<sup>221</sup> שם, עמ' ז'.  
<sup>222</sup> י"מ גורדון לא"ד גורדון (בכמוט, יום ד' שמונה עשר בכסלו, אתתמ"ה [= תרע"ד 17.12.1913]), ארכיון בית גורדון: פינת גורדון.

קריאתך שאתה קורא לשוב אל הטבע אין טיבה מובן לי. האם דורש אתה שהעוסק באיזה עסק שהוא יעזבנו ויעשה דוקא לעובד אדמה, או אולי גם בעסק איש במלאכה או במסחר יכול הוא לחיות עם הטבע? ומה הם החיים עם הטבע?

מן המכתבים משתמע כי הבן דמה מאד לאביו בנטייה לדכאון, בחוש ההומור הדק ובעיקר בשיפוט העצמי המחמיר, ועל כן תיאר את עצמו כ'איש בעל עצבים רפים' ה'בונה בכל פעם את עולמו ומחריבו'.<sup>223</sup> בייחוד הצר על כישלוננו בקניית לב תלמידיו, שאותם לימד בשנת העבודה המעשית בעיר בכמוט. הוא לא הצליח לגרום לכך שיכבדוהו ודבריו היו 'נשמעים רק ע"י איומים וענשים'.<sup>224</sup> אך הוא סבל 'מאד מאד מן הבדידות' כפי שעלה גם ממכתבו ליעל,<sup>225</sup> ומשום כך תכנן לשוב ולהתגורר בסמוך לבית דודו (בן דודו), מיכל טרטקוב, שהיה איש עסקים, באובודובקה. ואכן, את שנות מלחמת העולם הראשונות 1914-1915 עשה מיכל, בנו של א"ד גורדון שם, בעיר הולדתו ולצד משפחת אמו. במכתבו משם ציין כי מצא מעט חברה מקרוביו, מתלמידיו ומתלמידותיו וסתם צעירים. 'אמנם אין זו חברה שאוכל להפיק ממנה תועלת שכלית, אבל שמץ תועלת רוחנית מתקבלת כשאני מלמד, קורא או משוחח אתם, ו'עם זאת, חש 'דכאות הרוח', חוסר הרבה דברים שאי אפשר לפרטם ברבים'.<sup>226</sup> במכתב זה עלתה לראשונה תכניתו להצטרף ליקיריו בארץ ישראל, אם כי לא כעובד אדמה. אך הוא התמהמה בשל חששו מהיעדר ניסיון מקצועי בהוראה ומהיעדר ממון לנסיעה או כפי שהוא ניסח זאת: 'מפריעה עניותי השכלית, ואם לא הייתי שם לב אליה הרי מפריעה עניותי החומרית'.<sup>227</sup>

במכתבו מיום ה' ד' תשרי אתתמ"ו (תרע"ה, 1915) תיאר מיכל את ראשית מלחמת העולם הראשונה באובודובקה ותהה אם צריך וכיצד ניתן לשלוח לאביו ולאחותו כסף לארץ ובקורטוב של הומור הוסיף:

רואים אנו צעירנו עוזבים בימינו את התפלה ומבטלים אותה בחקירתם כי אין למי להתפלל. (ידועה הטענה נגדם שממה שאינם רואים את ה' לא מוכח כי איננו). אולם בנוגע לכתיבה למרחקים שואל אני: הלא יודעים אתם בברור כי יש לכם בן בית במרחקים התאב לקרא מכתביכם ולדעת

<sup>223</sup> שם.

<sup>224</sup> שם.

<sup>225</sup> "גורדון לא"ד גורדון (י"ב מרחשון, אתתמ"ד), מ' צור (עורך), את אינך בודדה במרום, לעיל הערה 43, עמ' 59.

<sup>226</sup> "מ גורדון לא"ד גורדון (אובודובקה ערב הפסח אתתמ"ה [= תרע"ד], שם, עמ' 48-49.

<sup>227</sup> שם.

את אשר אתם, ומדוע אתם מחשים? מתי תבטלו את הפרינציפ הממאיר שאין לכתב רק דברים מענינים ביותר? ואם אינני בא לא"י האם כבר בטל אני כעפרא דארעא.<sup>228</sup>

יחד עם זאת במכתב זה בישר סוף סוף לאביו כי הוא מתכנן לעלות ארצה בפסח אותה שנה, לאחר שיצבור עוד מעט ניסיון בהוראה ובהוראת 'טבע' בפרט. בדיעבד, נראה לו כי שנת עבודתו כמורה בחדר המתוקן בבכמוט הכשירתו להוראה. פרנסתו בחורף האחרון, כתב, היתה טובה, ומשום כך דומה כי בשלו התנאים לעליה ארצה, למעט העובדה ש'עכשיו, כשהמצב בא"י הורע ואיני יודע אם תהיה האפשרות או שיכות לנסוע שמה בקרוב'.<sup>229</sup> על כן, כתב לאביו כי יחפש לזמן מה משרת הוראה בבית ספר עד מועד עלותו ארצה. מכתב זה היה ככל הנראה מכתבו האחרון שהגיע ליקיריו. לא ידוע אם נשלחו לאב או ליעל מכתבים אחרים. עם זאת, במכתבו ליעל מדגניה מסוף תרע"ט ציין גורדון כי קיבל מכתב ממשה טרסקוב וכי 'מיכל שלנו בריא והוא מורה בת"ת בריבניצה "ממיכל דרישת שלום מפורטת" – אלה הם דבריו'.<sup>230</sup> נראה כי זה היה סימן החיים האחרון. בכ"ד שבט תר"פ פרסם גורדון מודעה ב'הפועל הצעיר' בה הוא מתעניין אם מי מבין העולים החדשים שהגיעו ארצה לאחר המלחמה ראה או שמע דבר מה על בנו שהיה, בעת המלחמה, מורה בעיר רבניצה.<sup>231</sup> בסביבות חנוכה תרפ"א הגיע אל גורדון בדגניה מכתב ובו הבשורה המרה על מות בנו במגפת טיפוס לאחר המלחמה. גורדון, שישב בחדר האוכל בדגניה בשעת הפסקת הצהרים, החוויר כמת וקפא במקומו למספר דקות, אחר כך הלך ללא אומר לחדרו. הוא חזר לעבודה מיד אחרי ההפסקה.<sup>232</sup> מספר חודשים אחרי קבלת הבשורה המרה חלה התדרדרות במצב בריאותו והוא אובחן כחולה בסרטן הוושט. שנה לאחר שנודע לו על מות בנו, הלך אף הוא לעולמו. היחידה שעמדה לצדו של גורדון לאורך השנים וחלקה אתו עולמו החברתי היתה בתו, יעל. כשם שיחיאל מיכל המשיך את דרכו של אביו בחינוך היהודי ה'מתוקן', יעל היתה שותפה מלאה למפעל החלוצי שבו נטלו שניהם חלק, האב והבת, כל אחד בדרכו ובמסלולו הוא. רוב שנות חייו בארץ התגוררו השניים במקומות נפרדים, אם כי התכתבו ונפגשו לעתים קרובות ככל שיכלו. לאחר

<sup>228</sup> י"מ גורדון לא"ד גורדון (אובדובקה, יום ה' ד' תשרי אתתמ"ו [= תרע"ה 24.9.1914]), בית גורדון: פינת גורדון.

<sup>229</sup> שם.

<sup>230</sup> א"ד גורדון לי' גורדון (אור ליום ב' ר"ח אב אתת"נ, דגניה [= תרע"ט 28.7.1919]) ארכיון דגניה א': תיק יעל גורדון.

<sup>231</sup> הפועל הצעיר, שנה שלש עשרה, 18 (תר"פ), עמ' 19.

<sup>232</sup> א"ד גורדון בדגניה, רענו מורנו, לעיל הערה 110, עמ' 38.